

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/4.33>

Бочковський С.О.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ОЦІНКА АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ КУРГАННИХ ПОХОВАНЬ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ПРАВОБЕРЕЖНОГО УКРАЇНСЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Статтю присвячено оцінці джерельної бази археологічного матеріалу ямної культури Правобережного Українського лісостепу. Цей регіон досліджений досить слабо та нерівномірно. Стаття спирається на широкий комплекс джерел, більшість із яких представлено звітами новобудовних експедицій Інституту Археології Академії Наук УРСР, частина з яких опублікована вперше, а також матеріалами дореволюційних часів. Усі отримані матеріали зведено в загальну базу даних, на основі якої виведено статистику задля отримання загального висновку стосовно потенціалу цього регіону для подальшого дослідження. Визначено локалізацію поховань, представлену Черкаською, Вінницькою та Київською областями. Варто зазначити що дослідженість і наповнення областей курганами є нерівномірною, більша частина поховань зосереджена на Черкащині, Вінницька та Київська області досліджені значно слабкіше. Подано загальну статистичну ситуацію стосовно параметрів курганних поховань: розміри та форму курганів, стратиграфію поховань, параметри поховальної ями. Дана оцінка поховального обряду: окреслено особливості положення небіжчика, його орієнтація на сторони світу, пози, розташування кінцівок, наявність поховальних конструкцій у вигляді перекриття, додаткових елементів обряду, таких як підстилка та супровідний інвентар. Зроблено висновки, що в регіону є широкий потенціал для дослідження, у зв'язку з тим, що, попри репрезентативність джерельної бази, регіон досліджений недостатньо. Тут представлені основні віхи розвитку ямного культурного кола. Оскільки регіон є крайньою точкою ареалу проживання ямного населення ранньої бронзової доби, він потенційно може відображати регіон культурних контактів з іншими синхронними культурами.

Ключові слова: *рання бронзова доба, ямна культура, кургани, поховання, Правобережний Український Лісостеп.*

Постановка проблеми: В епоху ранньої бронзи територія степової та лісостепової смуги Східної Європи була зайнята племенами ямного культурного кола, представники якої є одними із найдавніших індоєвропейських археологічних культур цій даній території, а Правобережний Український Лісостеп сьогодні виступає північно-західним осередком ямної культурної області. Цей регіон порівняно слабо і нерівномірно досліджений у частині курганних могильників, які є основним джерелом інформації щодо ямної культури. Характеристика цього регіону може суттєво збагатити наші знання з історії ранньої бронзової доби

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Регіон активно досліджувався протягом ХХ ст., найбільший масив становлять матеріали розкопок новобудовних експедицій Інституту археології

АН УРСР. Для формування джерельної бази було залучено звіти цих експедицій зокрема (рис 1.):

в Черкаській області: 1956/1 Тереножкін, 1956/1а Даниленко, 1974/22 Тереножкін, 1978/10а Полін, 1979/10 Черненко, 1979/19 Артеменко, 1980/12а Артеменко, 1980/24 Ковпаненко, 1982/17 Ковпаненко, 1983/07 Ковпаненк, 1983/07б Братченко, 1983/25 Беляєв, 1983/25а Ключко, 1983/30 Артеменко, 1983/65 Кузьміна О.В., 1984/24 Ковпаненко, 1984/44 Ключко, 1985/09 Ковпаненко, 1986/16 Ковпаненко, 1986/16а Скорий, Братченко, 1987/22 Братченко, 1987/131 Григор'єв, 1988/53Григор'єв,1989/55Ключко1989/134Григор'єв, 1989/177 Сиволап, 1990/135 Григор'єв, 1990/142 Сиволап, 1991/75 Сиволап, 1991/132 Григор'єв, 1991/155Полін,1992/61Григор'єв,1993/30Сиволап, 1994/116 Григор'єв, 995/23 Савко, 1996/98 Сивола,

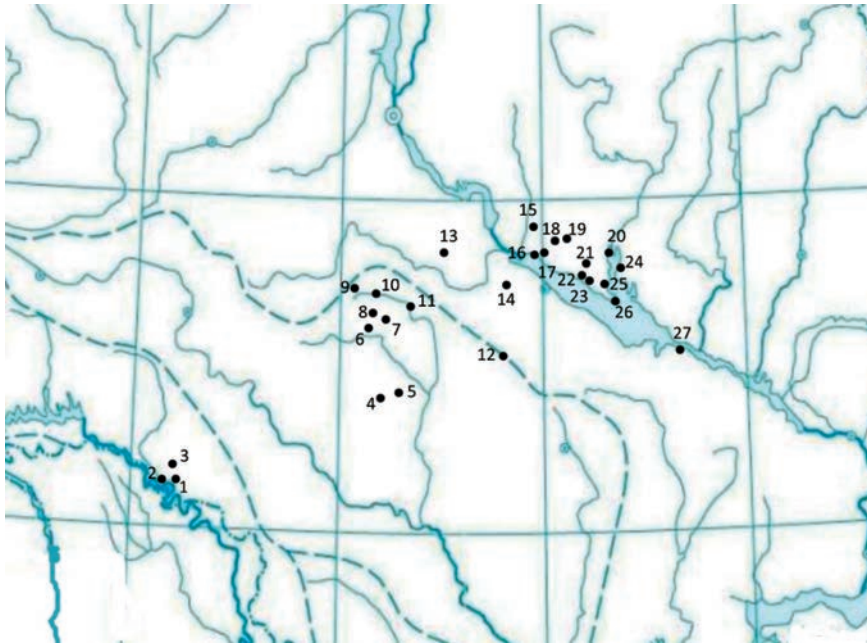

Рис. 1. Розташування могильників

у Київській області: 1982/17 Ковпаненко, 1983/7 Ковпаненко, 1984/44 Клочко, 1995/88 Солтис, Колосов;

У Вінницькій області: 1985/144 Лобай, 1989/159 Лобай, 1992/48 Загоруйко.

За результатами роботи цих експедицій на території сучасних Черкаської, Київської та Вінницької областей налічується близько 117 курганів із ямними похованнями, що походять із 37 могильників. Загальна кількість ямних поховань сягає 200. Кількість ямних курганів у межах могильників варіює від 1 до 8. Середня насиченість курганів похованнями ямної культури складає 1,63 поховання на курган.

Поширеність досліджених курганних могильників по досліджуваному регіону є вкрай нерівномірною. Зазначимо, що найбільш інформативними є матеріали розкопок новобудовного періоду (1960–1980 рр.). За умов залучення слабо документованих матеріалів розкопок кінця XIX – початку XX ст. (наприклад, М.Ю. Бранденбурга, А. Бидловського та ін.) статистика дещо зміниться, але ця група також ставить додаткові виклики, оскільки збиралася в період, коли, по перше, не було розроблено методики розкопки курганів і методів систематизації накопиченого матеріалу, а по-друге, ямна культура не була введена до наукового обігу

Постановка завдання. Отже, враховуючи дослідницький потенціал регіону, представлений масивом матеріалів новобудовних експедицій,

дореволюційних досліджень і матеріалів сучасних розкопок регіону, одним із ключових завдань дослідження є систематизація, оцінка та комплексна характеристика археологічного матеріалу в цьому регіоні. Для найбільш широкого охоплення й аналізу археологічного матеріалу характеристика проводиться за такою схемою:

- Географія могильників.
- Загальний план кургану.
- Стратиграфія поховання.
- Характеристика поховальної споруди.
- Додаткові елементи поховального обряду.
- Положення небіжчика.
- Супровідний інвентар.

Масив матеріалів було зібрано в багаторівневу базу даних із використанням системи управління базами даних MySQL, залучено порівняльно типологічний метод дослідження, а також статистичні методи, зокрема Статистичне спостереження; Зведення і групування матеріалів статистичного спостереження; Абсолютні і відносні статистичні величини; Варіаційні ряди; Вибірка. Загальнонауковими методами дослідження є аналіз і синтез та системний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження. Географічне районування могильників, як зазначалося вище, є вкрай нерівномірним, найбільшу частину з них складають могильники Черкаської області, їхня кількість сягає 26, що є 81,2% із загального масиву. Розташовані вони в населених пунктах Новогеоргіївськ, Баштєчки Тинівка

Нагірне Доброводи, Великі Каневці, Жовніно, Гельмязів, Домантово, Мотусов, Тальянка, Дмитрівка, Ковтуни, Яснозорі, Мотусов, Боярка, Придніпровське, Іркліїв, Лящевка, Мала Буромка, Вознесенське, Кліщенці. Вінницька область дає значно менше, а саме 4 могильники (12,5%) у населених пунктах Добрянка, Писарівка, Пороги, Северинівка. У Київській області сконцентровано лише 3 могильники (9,3%) в населених пунктах Журавлиха, Іванівка, Миронівка. Локалізація курганних могильників чітко співвідноситься з крайнім північно-західним осередком ямного культурного кола, що дає нам підстави оцінювати цей регіон як порубіжжя, крайню точку існування культурної спільноти. Це вказує на досить бідний поховальний обряд, значно меншу кількість поховань загалом і є наслідком того, що, ймовірно, регіон був слабо заселеним представниками давньоямного населення.

Масив курганів становить 117 об'єктів. За формою в плані курганні насипи можна поділити на такі групи: 49 насипів (42%) – достеменно круглі, 56 (48%) – припустимо круглі (частково розорані) та 7 (6%) – еліптичної форми, причому ця група найширше представлена на могильниках «Доброводи» та «Тальянка», розташованих на трипільських поселеннях; ще для 3% форма не визначається через повну розораність. Розміри курганних споруд варіюються від 0,2 м у висоту та 25 м у діаметрі (Нагірна 10, розораний курган із єдиним похованням) до 6,5 м в висоту та 50 м у діаметрі (Миронівка 1). У середньому розміри курганів сягають 1,5 м у висоту та 35 м у діаметрі.

Стратиграфічно 115 поховань (57,5%) були основними в курганах, серед яких 66 поховань (33%) є єдиними в кургані, а 85 (42,5%) – впускними, серед яких 31 поховання (15,5%) було впускним із досипкою.

За формою у плані могильних ям масив поховань може бути поділений так: овальна – 13 (6,5%), прямокутна з округленими кутами – 55 (27,5%) прямокутна – 83 (41,5%) трапецієподібна – 36 (18%), 13 (6,5%) – мають невизначену через руйнацію форму. Розміри поховальних ям варіюються, від найменшого, дитячого поховання, 0,57 у в ширину та 0,58 м в довжину, до найбільшого, парного, 2,7 м. в ширину та 3,8 м. в довжину.

Дерев'яне перекриття могильних ям фіксується у 86 похованнях (43%). Серед них переважачим є поздовжнє укладення дерев'яних плах – 49 випадків (57%), тоді як кількість поперечних перекриттів є меншою – 37 (43%).

У 6 похованнях (7%) зафіксовано стовпові ямки у конфігурації на 6 стовпчиків.

Додатковими елементами оформлення могил і ритуальної практики є різноманітні органічні рештки. Так, 34 поховання мають сліди тканин і шкіри, що виступали як підстилка долівки або поховальний одяг. З них 14 представлені шкіряними підстилками, 15 мають рештки фрагментів тканини рослинного походження, 2 – рештки бавовни. Значно ширше представлені знахідки рослинної органіки: зі 115 поховань рослинний тлін від підстилки у 39, залишки очерету – у 20, деревної кори – у 45, різноманітні фрагменти деревини 10 похованнях.

Окремий інтерес у цій групі представляють фрагменти деревного вугілля у 15 похованнях, що може свідчити про ритуальне спалення поховальної конструкції.

Доволі поширеним було використання природних барвників, представлене у 142 похованнях. Конфігурація забарвлення поховальної ями представлена кількома групами. До першої входять могили, в яких забарвлено все дно, їх 37%. До другої групи – 40% поховань, у яких дно забарвлено навколо тіла небіжчика. Третю групу складають могили, в яких дно забарвлено лише навколо кінцівок і черепа, їх 23%. У 84% випадків це була вохра, в т. ч. нетрадиційних кольорів (малиновий, фіолетовий). Менш розповсюдженими були білі барвники: крейда (2%), білий каолін (5%). У 9% поховань зафіксовано використання коричневої глини. Два поховання, окрім звичайного засипання дна могильної ями або тіла небіжчика вохрою, фіксуються малюнки вохрою. Зокрема в Кургані у похованні із могильника в с. Баштечки, окрім вохрового покриття могильної ями, зафіксовано антропоморфний малюнок вохрою на фрагменті шкіри. У Кургані 2, поховання 2 могильного комплексу біля с. Миронівка, біля голови небіжчика знайдено малюнок вохрою, діаметром бл. 15 см, у формі колеса з шістьма спицями.

Вікова диференціація на основі морфологічних показників тіла дає дві основні групи поховань. Дитячі – 17% від загального масиву. На частку дорослих поховань припадає 83%. Особливий інтерес представляють 4 парні поховання, серед яких 2 представлені парним дорослим похованням, і ще 2 – парними з дорослим і дитиною.

Орієнтація небіжчика має такі вектори: Пн – 11 (5,5%), ПнПнС – 3 (1,5%), ПнС – 23 (11,5%), ПнСС – 2 (1%), С – 13 (7,5%), ПдС – 6 (3%), ПдПдС – 1 (0,5%), Пд – 4 (2%), ПдПд3 – 3 (1,5%), Пд3 – 35 (17,5%), Пд33 – 8 (4%), 3 – 55 (27,5%), Пн33 – 6 (3%), Пн3 – 14 (7%), ПнПн3 – 4 (2%).

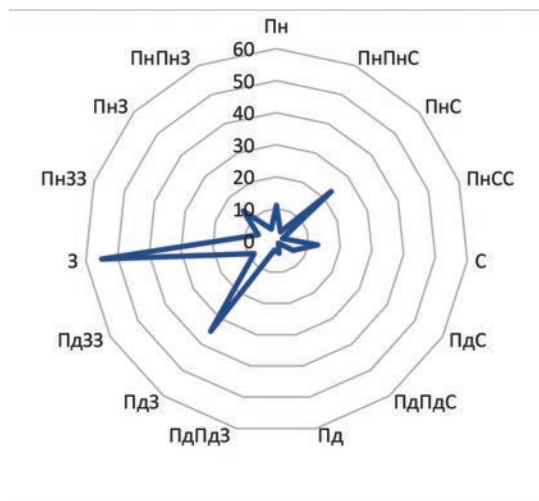

Рис. 2. Орієнтація небіжчика в похованні

У 14 похованнях (7%) рештки небіжчика відсутні: лише одне з них можна вважати кенотафом, у решті кістяки не збереглися через зруйнованість. Зібгані пози небіжчиків у могильній ямі мають такі варіації: на спині – 131 (65,5%), серед яких окреме місце займають небіжчики, орієнтовані по осі С-З (40 поховань) та по осі ПнС-ПдЗ (40), покладені в яму прямокутної форми. На лівому боці – 31 (15,5%), серед яких рівнозначно представлені орієнтації на С та на З з відхиленнями на Пн та Пд. На правому боці – 17 (7,5%), для цієї позиції домінантним є орієнтація на З, з відхиленнями на Пн та Пд. Для 22 випадків (11%) положення тіла неможливо визначити. Положення рук небіжчиків також варіюються. У 66 випадках (33%) руки випростані вздовж тіла. У 40 (20%) руки зігнуті в ліктях. І ще у 25 (12,5%) випадків положення рук неможливо реконструювати, внаслідок руйнації кістяка.

Поховальний інвентар представлений дуже слабо і виявлений у 40 похованнях (20%). Керамічний посуд – у 14 похованнях (7%), причому лише половина з них є цілими формами або піддається реконструкції. Загалом керамічний посуд представлений типовими для ямної культури гостродонними, яйцеподібними горщиками, із широким і низьким вінцем, розміри посудин варіюються, від 10 до 28 см у висоту. Кам'яний інвентар містили 18 поховань (9%): кременеві відщепи, ножі та наконечники стріл. Лише в 1 похованні зафіксовано фрагменти металевих виробів. Тваринні рештки та вироби з них знайдено в 17 (9%) поховань. Вони представлені астрагалами, зубами риб, черепашками, фрагментами кісток і черепів великої та дрібної рогатої худоби, ратицями

та типовими для ямного поховального обряду бусини та молоточкоподібні голки

Загалом у рамках джерельної бази, комплексу поховань можна виділити декілька найбільш репрезентованих груп:

До першої варто внести 96 дорослих безінвентарних поховань, серед яких переважає покладення небіжчика на спину головою із західною орієнтацією, забарвленням поховальної ями природними барвниками, наявністю у похованні рослинної підстилки. Також для більшості з цих поховань характерна наявність поховальної конструкції, вигляді дерев'яного перекриття могильної ями.

Другу групу складають 31 доросле поховання, в якому наявний поховальний інвентар. Для них характерним є перевага покладання небіжчика на бік (лівий або правий) зміщення орієнтації покійника по осі перевага північно-південної орієнтації на східно-західною. Та значно менша пропорційно кількість поховальних конструкцій у вигляді перекриття могильної ями.

До третьої групи можна віднести 33 дитячі поховання. Положення небіжчика в могилі в цій групі в половині випадків на боці, в іншій половині на спині. Майже відсутні поховальні конструкції. Лише половина могил вкрито барвниками та мають рослинну підстилку. І саме в цій групі присутній єдиний на весь комплекс поховань металевий виріб, невизначеного призначення.

Висновки. Загалом огляд пам'яток ямної культури Правобережного Українського Лісостепу дає змогу зробити такі висновки.

По-перше, джерельна база є порівняльно-презентабельною порівняно з типовим ареалом існування для скотарів ямного культурного кола, дані представлені значно слабше, але, попри це, картина, що постає перед нами, є достатньо репрезентативною, оскільки в її рамках виявляються загальні тенденції поховального ритуалу, які визначаються основними етапами розвитку цієї культури.

По-друге, попри відносно широкий масив археологічних розкопок, регіон характеризується недостатньою вивченістю у науковій літературі, остання узагальнююча робота опублікована в 1970-х рр. за авторством Кузьміної. З огляду на збільшення кількості археологічного матеріалу перед нами постає прогалина в дослідженнях даного регіону

По-третє, особливе (периферійне) положення в межах ямної культурної області цього регіону, відкриває широке поле для досліджень, враховуючи факт репрезентативності поховального обряду давньоямного населення, скотарської ямної та локальних осідлих культур.

Список літератури:

1. Бідзіля В.І., Бунятян К.П., Ніколова А.В. Курган доби бронзи біля с. Кочубеївка на Уманщині. *Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ, 2005. С. 118–131.
2. Бунятян К.П., Ніколова А.В. Кургани ямної культури на трипільських поселеннях Доброводи і Тальянки. *Археологія і давня історія України*. 2010. Вип. 3. С. 34–50.
3. Григор'єв В.П. Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області *Археологія*. 1986. Вип. 56. С. 47–58.
4. Мерперт Н.Я. Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы : автореф. дис. ... докт. ист. наук. Москва, 1968. 84 с.
5. Ніколова А.В., Черненко Є.В. До ямних пам'яток Середньої Наддніпрянщини. *Збірка на пошану Софії Станіславівни Березанської*. Київ, 2005. С. 132–137.
6. Покас П.М., Солтис О.Б. Розкопки курганів Поросся в 1992 році *Археологічні дослідження на Україні 1992 року*. Київ, 1993. С. 14.
7. Рассмакін Ю.Я. Експедиція «Колодисте-2004» (попереднє повідомлення) АБУ 2003–2004 рр. Запоріжжя, 2005. С. 269–271.
8. Рычков Н.А. Новые погребения ямной культуры Киевщины и Черкасщины. *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Київ, 1987. С. 47–54.
9. Сиволап М.П. Дослідження поселення ямної культури Десятини в Середній Наддніпрянщині у 1995–2002 роках. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2002 рр.* Київ, 2003. С. 254–257.
10. Сиволап М.П. Краткая характеристика памятников ямной культуры Среднего Поднепровья. *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация* : матер. междунар. науч. конф. Самара, 2001. С. 109–117.
11. Шапошникова О.Г. Ямная культурно-историческая общность. *Археология Украинской ССР*. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 1. С. 336–353.

Bochkovskiy S.O. ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL MATERIAL OF BURIAL MOUNDS OF PIT CULTURE ON THE RIGHT BANK OF THE UKRAINIAN FOREST STEPPE

The article is devoted to the assessment of the source base of the archeological material of the pit culture of the Right-Bank Ukrainian Forest-Steppe. This region within the topic is studied rather weakly and unevenly. The article is based on a wide range of sources, most of which are presented by reports of newly built expeditions of the Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the USSR, some of which were published in the first, as well as materials of pre-revolutionary times. All the obtained materials are compiled into a common database, on the basis of which statistics are derived, in order to obtain a general conclusion about the potential of the region for further research. The article identifies the location of burials, which is represented by Cherkasy, Vinnytsia and Kyiv regions. It should be noted that the study and filling of the regions with mounds is uneven, most of the burials are concentrated in Cherkasy region, Vinnytsia and Kyiv regions are much less studied. The general statistical situation concerning the parameters of burial mounds is given: the size and shape of the mounds, the stratigraphy of the burials, the parameters of the burial pit. The assessment of the funeral rite is given: the peculiarities of the position of the deceased, his orientation of the sides of the world, postures, location of the limbs are outlined. The presence of burial structures, in the form of ceilings, the presence of additional elements of the rite, such as bedding and accompanying equipment. The study concludes that the region has a wide potential for research, due to the fact that despite its representativeness of the source base, the region is insufficiently studied. The main milestones in the development of the pit cultural circle are presented in this region. Since the region is the extreme habitat of the pit population of the Early Bronze Age, it can potentially reflect the region of cultural contacts with other synchronous cultures.

Key words: *Early Bronze Age, pit culture, burial mounds, burials, Right-Bank Ukrainian Forest-Steppe.*